

מילה טובה על גולדה?

על רהביליטציה ונוסטלגיה אחרי 7.10

בעקבות ספרה של פנינה להב THE ONLY WOMAN IN THE ROOM

אייל גרוס*

לפני שנים רבות ראיתי פרק בסדרת טלוויזיה נשכחת, שעסקה במנהיגים ישראלים שונים, שהוקדש לגולדה מאיר. בפרק רואיינה שולמית אלוני. אחרי שהוזכרו הכשלוניות המיוחסים לגולדה, שהיו חלק מהמחדל של ערב מלחמת יום-הכיפורים, שאלה המראיינת את אלוני מה היא חושבת על כך שבכל-זאת, אחרי פרוץ המלחמה, הראתה גולדה מנהיגות. תשובתה של אלוני הייתה "את לא תשמעי ממני מילה טובה על גולדה".

בניגוד לאמירה זו של אלוני, ספרה של פנינה להב **האישה היחידה בחדר**¹ מנסה לומר כמה מילים טובות על גולדה.² במובן זה ניתן לראותו כחלק מגל הרהביליטציה של גולדה שאנו עדים לו בשנים האחרונות,³ לצד ספרים נוספים⁴ וסרטים אחדים.⁵ אם במשך שנים ארוכות, בצילה של מלחמת יום-הכיפורים, זוהתה גולדה עם המחדל שהוביל למלחמה, וגם עם השאננות, הצדקנות וההירות שקדמו למלחמה, בשנים האחרונות אנו עדים למהלכים

* פרופסור למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב. הכותב מודה לאסף לחובסקי על הערותיו המועילות ולנועה מועלם על הסיוע המצוין במחקר.

1 PNINA LAHAV, THE ONLY WOMAN IN THE ROOM: GOLDA MEIR AND HER PATH TO POWER (2022) (להלן: להב).

2 בעקבות בחירתה של פנינה להב בספר שנסקר כאן, אשתמש גם אני בכינוי "גולדה" כאשר אתייחס ברשימה זו לגולדה מאיר. ראו את נימוקיה של להב לכך שם, בעמ' xiv.

3 נקודת מפנה בתהליך זה הייתה פרסום מסמכים מארכיון המדינה מתקופת כהונתה של גולדה כראשת ממשלה. ראו **גולדה מאיר – הרביעית בראשי הממשלה: מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה (1898–1978)** (חגי צורף עורך 2016). ראו גם, בעקבות פרסום זה, את הספר חגי צורף ומאיר בוימפלד "יבוא יום ויפתחו את הארכיונים": **ממשלת גולדה מאיר ומלחמת יום הכיפורים (2022)**. על גל הרהביליטציה של גולדה במשקפי התקשורת ראו, בין היתר, מורן שריר "50 שנה אחרי מחדל יום כיפור ובצל 7 באוקטובר, גולדה מאיר הפכה לגיבורת תרבות. ותודה לביבי" **הארץ: מגזין תרבות** (8.5.2024) <https://did.li/dnEx5>; ליסה פרץ "אחרי 50 שנה, גולדה מאיר חוזרת להעסיק את התרבות הישראלית" **גלובס** (17.2.2024) <https://did.li/vy7aa>; "גיבור תרבות: גולדה מאיר – הקאמבק המפתיע של הגיבורה הטרגית" (כאן הסכתים 12.12.2018) <https://did.li/SsnmC>.

4 ראו, למשל, מירון מדויני **גולדה: ביוגרפיה פוליטית** (2008); צורף ובויםפלד, לעיל ה"ש 3; FRANCES KLAGSBRUN, LIONESS: GOLDA MEIR AND THE NATION OF ISRAEL (2017).

5 ראו את הסרטים התיעודיים **יומני גולדה – הותר לפרסום** (יריב מוזר במאי 2023) (להלן: **יומני גולדה**), שמבוסס על ספרם של צורף ובויםפלד, לעיל ה"ש 3; וכן **גולדה** (שגיא בורנשטיין, אודי ניר ושני רוזנס במאים 2019). ראו גם את הסרט העלילתי בכימויו של גיא נתיב GOLDA (Piccadilly Pictures et al. 2023).

שמנסים לשקם את תדמיתה של גולדה מאיר. מהלכים אלו מבוססים בחלקם על מחקרים שנערכו על ידי היסטוריונים, אשר טוענים כי החומרים הארכיוניים שנחשפו בשנים האחרונות מגלים כי גולדה, בניגוד למיתוס, דווקא ניסתה לקדם הסכם עם מצרים לפני המלחמה, וכי תיאורה כסרבנית מדינית אינו נכון. הרהביליטציה מתבססת גם על הטענה שהאחראים האמיתיים למחדל היו הגנרלים שהקיפו את גולדה ושעל דעתם היא נסמכה. כמו כן, המבקשים לשקם את דמותה של גולדה מבליטים פעילות ציבורית שלה לאורך השנים, אשר במידה רבה נשארה בצל או נשכחה בעקבות המחדל הגדול של 1973.

ספרה של להב משתתף ברהביליטציה, אך בעיקרו הוא ספר שמבקש להאיר את הממדים המגדריים בסיפורה של גולדה, ובכך חידושו הרב של הספר המרתק. הספר מספר את סיפורה של גולדה מאז נולדה ברוסיה האימפריאלית, דרך השנים שבהן גדלה בארצות הברית, ואחר כך את סיפור חייה בארץ לפני הקמת המדינה ולאחריה, דרך כהונתה כראשת ממשלה, ועד לפרישתה אחרי מלחמת יום הכיפורים ומותה ארבע שנים לאחר פרישתה. הספר עוסק בצורה מקיפה בחייה של גולדה, אך בתוך כך בוחן את סיפורה שוב ושוב מהזווית המגדרית. בהקשר זה הספר מנסה לעשות לגולדה – אשר תיארה את תנועת שחרור הנשים, בריאיון מפורסם שנתנה בשנת 1972 לעיתונאית האיטלקייה החשובה אוריאנה פלאצי, "נשים משוגעות ששורפות את החזיות שלהן" וכ"שונאות גברים"⁶ – רהביליטציה מגדרית: גולדה של להב היא אישה שהייתה מודעת לנושאים מגדריים ואשר נאלצה להתמודד עם היותה אישה בעולם הגברי של הפוליטיקה; האישה היחידה עד כה בישראל שכינה כראשת ממשלה, והשלישית בעולם – נכון למועד בחירתה לתפקיד – שהחזיקה בתואר זה.

בחלקה הראשון של הרשימה אתייחס להיבטים שונים של הרהביליטציה שגולדה זוכה בה בשנים האחרונות, ובדרך שבה הם מתבטאים בספרה של להב (ממד חברתי, ממד פמיניסטי וממד שנוגע במלחמת יום הכיפורים), ואדון בעקבות זאת בדרך שבה ספרה של להב מצליח במשימה לספר סיפור של גולדה שאינו חד-ממדי. בחלקה השני של הרשימה אדון בדרך שבה ספרה של להב, ובפרט החלק שנוגע בתפקודה של גולדה במלחמת יום הכיפורים ובתקופה הסמוכה לה, נקרא אחרי 7.10, ובמה שניתן ללמוד מקריאת הספר בעיתוי זה. בחלק השלישי אדון בקשר בין הסיפור המסופר בספר לסיפורה של המספרת עצמה.

א. רהביליטציה בשלושה ממדים

1. רהביליטציה בממד החברתי

חלק משמעותי ברהביליטציה של גולדה מתבסס על הפניה מחודשת של הזרקור אל הישגיה שנים רבות לפני מלחמת יום הכיפורים, בייחוד בתחום החקיקה והמדיניות החברתית. ממד זה ממלא מקום חשוב בספרה של להב, אשר דן בהרחבה במדיניות החברתית שגולדה הייתה אחראית לה בשנותיה כשרת העבודה. להב דנה בחקיקתם של עשרה חוקים חברתיים בתחום

6 ORIANA FALLACI, INTERVIEW WITH גולדה נמצא באוסף הראיונות של פלאצי עם גולדה (John Shepley trans., 1976). HISTORY 88–122.

העבודה והחברה שאותה קידמה גולדה במשך שבע שנותיה במשרד העבודה⁷ – שנים שהיו, לדברי גולדה, המאשרות והמספקות בחייה.⁸

רוב הישראלים, אומרת להב, יופתעו בוודאי לגלות שגולדה, שאותה הם רואים כאחראית למחדל של מלחמת יום-הכיפורים, הייתה ה"אימא" של הביטוח הלאומי – תוכנית שהם תופסים אותה כיום כזכותם הטבעית. להב טוענת שהישראלים נוטים לתת על כך נקודות זכות לבן-גוריון, אך שאלמלא החזון והנחישות של גולדה לא היה חוק הביטוח הלאומי⁹ – שאותו היא מכנה "החוק של גולדה" – בא לעולם.¹⁰ גם את החקיקה שמבטיחה חופשת לידה בתשלום,¹¹ שהיא חקיקה בעלת השלכות חשובות על זכויות נשים, מייחסת להב לגולדה.¹² להב מזכירה בקצרה את הביקורת המזרחית שהתפתחה לאורך השנים על המדיניות החברתית באותן שנים, לרבות בסוגיית הפנייתם של מהגרים מזרחים לפרופריה, אך מציינת אותה כנושא שהיא לא תוכל לדון בו במסגרת הספר (המתמקד, כפי שנראה מייד, בעיקר בממד המגדרי).¹³ ביקורת זו מעלה שאלות לגבי גבולות המחויבות החברתית אל מול הפרויקט הלאומי, על ממדיו האתנו-לאומיים, לרבות הממדים המדירים כלפי מזרחים וכלפי פלסטינים אזרחי ישראל – שאלות שנשארות כאמור מחוץ לספר. בהקשר זה אציין עוד כי בעוד גולדה זכורה כעוינת את המאבק המזרחי, ואמירתה המפורסמת "הם לא נחמדים" על הפנתרים השחורים נתפסת כמייצגת את היהירות והאטימות שגולדה מזוהה איתן, להב טוענת כי הדברים נאמרו בהקשר של משפט רחב יותר שבו אמרה גולדה כי "אנשים שזורקים בקבוקי תבערה על שוטרים יהודים אינם בחורים נחמדים". לדבריה, גולדה התכוונה לגנות את מי שפעל באלימות, ולא יהודים מזרחים ככלל.¹⁴

להב עוסקת גם בהצלחה מפורסמת נוספת של גולדה, שנוגעת אף היא בהיבטים חברתיים אך במישור הגלובלי, והפעם כשרת חוץ – טיפוח יחסי ישראל עם מדינות באפריקה באמצעות מיזמי פיתוח ישראליים בהן.¹⁵ אך להב אינה מסתפקת בתיאור שתי תקופות ה"זוהר" של גולדה כשרת העבודה וכשרת החוץ. הנושא העיקרי שהספר מתמקד בו, שהוא גם התחום העיקרי שבו להב מבקשת לעשות רהביליטציה מסוימת לגולדה, הוא הממד המגדרי-הפמיניסטי.

2. רהביליטציה פמיניסטית

גם כנגד הזיכרון הקולקטיבי של גולדה כמי שלא בדיוק הייתה מנהיגה פמיניסטית, במקרה הטוב, או כעוינת של ממש כלפי הפמיניזם, במקרה הרע, מנסה להב למצב את גולדה מחדש

-
7	להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 137–138.
8	להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 160.
9	חוק הביטוח הלאומי, התשי"ד–1953, ס"ח 6. כיום מחליפו חוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה–1995.
10	להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 138.
11	חוק עבודת נשים, התשי"ד–1954, ס"ח 154.
12	להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 146.
13	שם, בעמ' 133–134.
14	שם, בעמ' 210–211.
15	שם, בעמ' 196–198.

כמנהיגה שהייתה מודעת לשאלות של מגדר ולסוגיות שהעלתה התנועה הפמיניסטית. להב חושפת את העובדה – שעשויה להפתיע את הקוראות – שגולדה הכירה תאוריות פמיניסטיות, ותוהה מדוע גולדה, שנתקלה בהפליה כאישה, התכחשה באחרית חייה לפמיניזם, ומדוע היא לא מינתה כמעט נשים לתפקידים בממשלתה.¹⁶

להב מצטטת את הדברים שאמרה גולדה בריאיון המפורסם לאוריגנה פלאצ'י נגד התנועה הפמיניסטית,¹⁷ אבל כנגד זה היא מציבה סדרה של התבטאויות שמעידות על מודעות מגדרית של גולדה. באותו ריאיון עצמו אמרה גולדה שכאשר אישה רוצה לא רק ללדת ולגדל ילדים, אלא גם לעבוד, להיות "מישהי", זה "קשה, קשה, קשה",¹⁸ ועמדה על כך שזה מגוחך שיש כל-כך הרבה אי-צדק כלפי נשים.¹⁹ אך להב מראה התבטאויות נוספות של גולדה בנושא. כך, למשל, היא מצטטת נאומים של גולדה משנת 1952 ביחס לחשיבות הנושא של עבודת נשים,²⁰ וכן מאמר שפרסמה שנים רבות קודם לכן, בשנת 1932, שעסק בנושא שחרור נשים.²¹ להב אף בוחנת רשימה שכתבה גולדה, שכותרתה "אימהות בהשאלה".²² הרשימה, שאותה חתמה גולדה בראשי-התיבות ג"מ, עסקה במלכודת של האישה העובדת. בהקשר זה מעניין שגם בריאיון עם פלאצ'י חזרה גולדה ודיברה על הקשיים שנשים נתקלות בהם בשוק העבודה, ואף דיברה על פירוק נישואיה כמחיר ששילמה על היותה בעלת קריירה.²³

אחד המהלכים המרתקים של הספר הוא נסיונה של להב למצוא הסברים למתח האמור.²⁴ לדבריה, מעמדן של נשים היה חשוב לגולדה, והיא יכלה בקלות להזדהות עם תפיסות שאפיינו את פמיניזם הגל השני, אולם למרות זאת התבטאה גולדה בעוינות נגד התנועה הפמיניסטית. הרצון למלא תפקיד מרכזי בבניית האומה ולשרוד פוליטית היה כנראה, לדברי להב, בין הסיבות שבעטיין הייתה גולדה דו-ערכית כלפי הפמיניזם וניסתה להרחיק את עצמה ממנו: גולדה הייתה מוכנה לשלם מחיר עבור הימנעות מהזדהות עם נושא שמפלגתה לא התלהבה ממנו, בלשון המעטה.²⁵ שימור מעמדה של גולדה בממשלה לא אפשר לה, לדברי

16 שם, בעמ' xi.

17 שם, בעמ' 225.

18 מצוטט שם, בעמ' xxi ו-227.

19 מצוטט שם, בעמ' 227.

20 שם, בעמ' 139, 149 ו-296.

21 שם, בעמ' 105–107.

22 Golda Meir, *Borrowed Mothers, in THE PLOUGH WOMAN: MEMOIRS OF THE PIONEER WOMEN OF PALESTINE* 165 (Rachel Katznelson-Shazar ed., 1932) מצוטט אצל להב, לעיל

ה"ש 1, בעמ' 97.

23 FALLACI, לעיל ה"ש 6, בעמ' 113–114.

24 לדיון מעניין במיקום הקונפליקטואלי של גולדה מול הפמיניזם ראו גם צבי טריגר "מעולם לא הצטרפתי לתנועה לזכויות נשים": גולדה מאיר וראשית תנועת הנשים הארץ ישראלית "חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט 293 (אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי עורכים התשפ"א). ראו גם אניטה שפירא "גולדה: נשיות ופמיניזם" ישראל 3, 57 (2003). לטענת שפירא, גולדה השליכה מהניסיון החיובי שלה להשתלב במערכות הפוליטיות על כלל החברה וכלל הנשים, כלומר, היא סברה שאם היא יכולה, אזי הדרך פתוחה לפני כל אישה. כדברי שפירא, בפועל גולדה לא הייתה דוגמה מייצגת, אלא בגדר יוצאת מן הכלל שאינה מעידה על הכלל. שם, בעמ' 61.

25 להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 109–111.

להב, לאמץ את סדר-היום הפמיניסטי.²⁶ להב עוסקת בראיות "נסיבתיות" שיכולות להסביר עמדה זו של גולדה, כגון עצם מעמדה כראשת ממשלה שהייתה חייבת להישאר בגבולות הקונסנזוס, וכן מעמדו המרכזי של מיתוס המעמד השווה של נשים בחברה הישראלית – מיתוס שגולדה עצמה הייתה כביכול הוכחה לו. סיבה נוספת שלהב מציעה היא זיהויה ההולך וגובר של התנועה הפמיניסטית עם השמאל החדש, שבמקביל נהיה ביקורתי יותר ויותר כלפי ישראל ופרו-פלסטיני. כל אלה מובילים את להב למחשבה שגישתה השלילית של גולדה לתנועה הפמיניסטית לא נבעה מהתייחסות למהותו של סדר-היום הפמיניסטי, אלא משיקולים פוליטיים מורכבים.²⁷ בהקשר זה הספר מקדיש פרק ליריבות בין שולמית אלוני לגולדה, ואף מעלה היפותזה שלפיה ייתכן שהעובדה ששולמית אלוני נחשבה בהמשך כמנהיגה של תנועת הנשים בישראל הייתה חלק מרצונה של גולדה להתרחק מהתנועה.²⁸ בין אם היפותזות אלו נכונות ובין אם לאו, ספרה של להב מספר לנו סיפור ייחודי על אישה שהבינה היטב את סוגיית מעמד הנשים אך שדרכה לשרוד כאישה יחידה בעולם הפוליטי הגברי הייתה להתרחק מהפמיניזם. בעוד בתודעה הציבורית זכורות בעיקר האמירות העוינות של גולדה כלפי הפמיניזם, להב מערערת על התפיסה של גולדה כאנטי-פמיניסטית מוחלטת. האמירות השונות של גולדה לאורך השנים שמביעות מודעות מגדרית מאירות את יחסה לסוגיה באור שונה ומורכב יותר.

3. רהביליטציה בהקשר של המלחמה

על הממד החברתי והממד המגדרי מתווסף הממד השלישי ואולי המשמעותי ביותר של הרהביליטציה – זה שנוגע במלחמת יום-הכיפורים עצמה. להב עוסקת ברקע למלחמה בשלושה היבטים. האחד הוא ההיבט הדיפלומטי, שבמסגרתו היא דנה בהתנגדותה של גולדה לתוכנית רוג'רס – תוכנית של מזכיר המדינה האמריקאי באותה עת שנועדה לפרוץ את הקיפאון הדיפלומטי בין ישראל למצרים. אף שלהב דנה בהתנגדות זו, היא גם מתארת את המחלוקת בין ההיסטוריונים לגבי השאלה אם ממשלתה של גולדה ניסתה לפרוץ את הקיפאון המדיני או לא,²⁹ ועומדת על כך שאף-על-פי שהמורשת של גולדה נהייתה מזוהה עם דחיית האפשרות של נסיגה ישראלית מלאה, מאחורי הקלעים בחנה גולדה אפשרויות למשא-ומתן עם מצרים.³⁰ היבט נוסף הוא ההיבט הצבאי של ערב המלחמה, שבהקשרו מתוארת הדרך שבה סמכה גולדה על שיקול-דעתם של הגנרלים – הגברים – שהקיפו אותה.³¹ ההיבט השלישי הוא המנהיגות אחרי תחילת המלחמה: להב מתארת כיצד גולדה נטלה את המושכות אחרי ההתקפה הראשונה ופעלה היטב, הודות לכישורי ההחלטה המשובחים שהיו לה, ובכלל זה אומץ ואינטליגנציה רגשית. גולדה גילתה מנהיגות שהצילה חיים והחזירה את ישראל לעמדת כוח.³² כך, על היבט זה בוחרת להב לומר – באופן שמאפיין חלק מהכתיבה

26 שם, בעמ' 149.

27 שם, בעמ' 253–263.

28 שם, בעמ' 260.

29 שם, בעמ' 271–272.

30 שם, בעמ' 215.

31 שם, בעמ' 272–274 ו-278–279.

32 שם, בעמ' 274–276.

הנוכחית והסרטים העכשוויים על גולדה – בדיוק את אותן מילים טובות על גולדה ששולמית אלוני סירבה לומר.

המילים הטובות של להב הן כאמור חלק מגל רהביליטציה של גולדה, שבמסגרתו היא מצטיירת בצורה שונה מאוד מכפי שהיא נתפסה בזיכרון הקולקטיבי של אחרי מלחמת יום-הכיפורים. ועדת אגרנט שהוקמה אחרי המלחמה שיבחה אף היא את גולדה, ואת האחריות הישירה למחדל הטילה על אותם גנרלים שלהם היא הקשיבה.³³ הוועדה הזכירה את אחריותה המיניסטריאלית והפרלמנטרית של גולדה לפני בית-הנבחרים, אך סברה כי שאלת האחריות בדרג הממשלתי אל מול בית-הנבחרים צריכה להיות מוכרעת ברמה הפוליטית. בפועל נתפסה גולדה בתודעה הציבורית כבעלת אחריות למחדל. למרות הניצחון בבחירות שנערכו בדצמבר 1973, התפטרה גולדה מראשות הממשלה באפריל 1974, זמן קצר אחרי הגשת דוח-הביניים של הוועדה.

4. סיפור חד-ממדי פחות

בסיום המבוא לספר אומרת להב שהגיע הזמן לספר סיפור חד-ממדי פחות של גולדה,³⁴ ואין ספק שהיא עושה זאת בהצלחה רבה: לצד ההתבטאויות האנטי-פמיניסטיות של גולדה, שנדמה שזוכרים אותן כיום יותר, להב מראה שדווקא הייתה לגולדה מודעות לפמיניזם; ואת ההתבטאויות שנתפסות כאנטי-מזרחיות היא מבקשת להחזיר להקשר שבו הן נאמרו. האם יש בכך כדי להציג את גולדה כאטומה פחות לנושאים הפמיניסטיים, המזרחיים וכמובן הפלסטיניים? להב מזכירה את התכחשותה של גולדה לזכותם של הפלסטינים למדינה, ואת הטענה המפורסמת של גולדה שהיא עצמה פלסטינית, שכן היא החזיקה בדרכון פלסטיני מזמן המנדט הבריטי. להב אף מצביעה על כך שאף-על-פי שבסוף כהונתה היו סימנים לכך שדעותיה של גולדה בנושא הפלסטיני התרככו במעט, היא נשארה עדיין עוינת כלפי הרעיון של מדינה פלסטינית.³⁵

להב מצליחה אם כן במטרתה לספר על גולדה סיפור שיהיה חד-ממדי פחות מזה שמסופר עליה לרוב: גם למבקריה הגדולים ביותר של גולדה היא מזכירה את תפקידה הנשכח כ"אימא" של חקיקת הרווחה הישראלית, את העובדה שלצד ההתבטאויות האנטי-פמיניסטיות הייתה לגולדה מודעות לנושאים מגדריים, ואת העובדה שלצד המחדל – שהאחריות העיקרית לו הייתה של הגברים שהקיפו אותה – הייתה זו גולדה שפעלה בתבונה עם פרוץ המלחמה. השאלה היא אם הצבעה על היבטים אלו "מזכה" בסיכומו של דבר את גולדה במשפט ההיסטוריה. האם לנוכח המודעות המגדרית שהייתה לה יש לשפוט לקולא או דווקא לחומרא את ההתבטאויות האנטי-פמיניסטיות ואת העובדה שהיא לא קידמה נשים? האם יש לגלות כלפיה סלחנות שכן אישה לא יכלה באותה עת לשרוד כפמיניסטית במערכת הפוליטית? את השיפוט המלא של מכלול אישיותה ותפקודה של גולדה צריך להשאיר אולי להיסטוריונים, לפסיכולוגים, ובסיכומו של דבר לכל אחד ואחת מקוראות הספר. ספרה של להב אינו מוחק את כשליה של גולדה, אבל מבקש להזכיר לנו שהיא הייתה

33 "ועדת אגרנט – דוחות" המרכז למלחמת יום הכיפורים <https://did.li/pHPZH>.

34 להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' xxv.

35 שם, בעמ' 83.

דמות מורכבת, ושאינן לספר את סיפורה באופן חד-ממדי, ובכך היא מצליחה. ובכל זאת, ראוי לשקול את המשמעות של הרהביליטציה של גולדה שספרה של להב הוא חלק ממנה.

ב. לקרוא על גולדה אחרי 7.10

ברשימה שפרסמה מחוץ לספר דיברה להב על השינויים שחלו בגישתה לגולדה לאורך השנים, וציינה כי ככל שקראה מדבריה של גולדה והבינה את שדות פעילותה ואת הסובבים אותה, היא חשבה שמדובר באישה "שעברה שלבים מרתקים ומורכבים בחייה, ידעה אפליה ודעה קדומה, ידעה גם אהבה ותשוקה, גידלה ילדים, גברה על מכשולים, טיפסה בסולם המפלגתי, ניהלה מדיניות, הגשימה חלומות... ואף נקשרה אל עמוד הקלון אחרי מלחמת יום כיפור".³⁶ אין ספק שסיפורה של גולדה הוא סיפור מרתק, ואפשר להבין מדוע ברמה האישית, ואף בזו הציבורית, הוא יכול גם לגעת ללב. אכן, מדובר בסיפורה של אישה שלא הייתה חד-ממדית. אבל בסיכומו של דבר אנו נשארים עם השאלות על תוצאות מדיניותה – בין אלה החיוביות, של חקיקת הרווחה, ובין אלה השליליות, ככל שנדבק בגרסה שאטימותה וסרבנותה היו חלק ממה שהוביל למלחמת יום-הכיפורים ולאובדן הנוראי שזו הביאה איתה.³⁷ כפי שאדון בהמשך, כיום קיימים מחקרים היסטוריים שמערערים על נרטיב זה, אף שגם מחקרים אלו אינם שוללים לחלוטין את הטענה בדבר סרבנות מדינית של גולדה.

במובן זה, עיתוי פרסום ספרה של להב משפיע על הדרך שבה אנו קוראים אותו: ספרה של להב התפרסם בשלהי 2022, קצת לפני יובל החמישים למלחמת יום-הכיפורים, שסימנה את סוף הקריירה של גולדה. כזכור, יום אחרי ציון היובל למלחמת יום-הכיפורים, ב-7.10.2023, התרחש המחדל השני הגדול בתולדות המדינה – כזה שהשווה למלחמת יום-הכיפורים ואף נתפס כחמור ממנו. קשה לקרוא את הספר כיום מבלי להשוות בין האירועים, כאשר ברקע המלחמה בעזה, ההתנגדות הממשלתית להקמת ועדת חקירה ממלכתית, המחלוקת לגבי הנושאים באחריות למחדל, וכהונה נמשכת של בנימין נתניהו, ראש הממשלה ב-7.10.

בניגוד לאמירתו של מרקס על כך שההיסטוריה חוזרת על עצמה פעמיים, פעם כטרגדיה ופעם כפארסה, כאן נראה שהפעם השנייה היא טרגדיה גדולה לא פחות. שאננות, "קונספציה" שלפיה הצד האחר אינו מעוניין במלחמה והמחשבה שמלחמה כזו היא ב"סבירות נמוכה" הן אותם כשלים שמהם היו אמורים להיות מופקים לקחים בעקבות מלחמת יום-הכיפורים וועדת אגרנט, והינה נראה ששוב הם היו ברקע למחדל נוראי. ושוב, כמו אחרי מלחמת יום-הכיפורים, עולה לדיון השאלה של חלוקת האחריות בין הדרג הצבאי לדרג המדיני. אלא שבניגוד למלחמת יום-הכיפורים, כיום הדיון מתקיים תוך כדי התנגדות של הממשלה להקמת ועדת חקירה ממלכתית,³⁸ להבדיל מממשלת גולדה, שהחליטה על

36 פנינה להב "סוף דבר" עיוני משפט מד 661, 667 (2021).

37 לטענה זו ראו, למשל, יוסי גולדשטיין **גולדה: ביוגרפיה** 583 (2012) (לטענת גולדשטיין, "גולדה לא רצתה שלום כי לא האמינה בו, ומאחר והסיבה העיקרית למלחמה היתה סרבנותה, הרי היא בהחלט אשמה בהתלקחותה").

38 השאלה אם חלה על הממשלה חובה להקים ועדת חקירה ממלכתית תלויה ועומדת בבג"ץ 4889/24 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' ממשלת ישראל.

הקמת ועדה כזו. ההבדל מתבטא לא רק בהחלטה לגבי ועדת חקירה, אלא גם בהתייחסות של ראשי הממשלה למחדל שהתרחש במשמרתם. גולדה כתבה בספרה כי היא לעולם לא תהיה האדם שהייתה לפני מלחמת יום-הכיפורים, וכי הידיעה שהיא הייתה צריכה להתעקש על גיוס אנשי המילואים לפני המלחמה תלווה אותה כל חייה.³⁹ גולדה התפטרה שישה חודשים אחרי אוקטובר 1973. נתניהו ממשיך לכהן גם שנתיים אחרי אוקטובר 2023.

ניתן אם כן לקרוא את ספרה של להב אחרי 7.10 כמסמך על הבדל בין עידנים. גם מבלי לעשות אידיאליזציה של הדרך שבה התמודדו החברה, הפוליטיקה והמשפט הישראלי עם מלחמת יום-הכיפורים, השוואה בין 1973 ל-2023, לצד מה שהיא מלמדת על הדמיון במחדלים שקדמו למלחמה, מלמדת גם על ההבדלים בתגובות שאחרי. יש לשער שהיסטוריונים עוד יערכו ניתוחים מקיפים משווים של תקופות אלו, אבל נדמה שכבר עכשיו אפשר להצביע על ההבדל בין מנהיגים בסגנון המסורתי למנהיגים בסגנון הפופוליסטי. מנהיגים פופוליסטיים הם כאלה שמציגים את עצמם לרוב, גם לאחר שהם בשלטון זמן רב, כקורבנות של המנגנונים הלא-נבחרים, כמייצגים האמיתיים היחידים של העם וכיחידים שיכולים להגן עליו מפני אותן אליטות שמפקירות אותו כביכול.⁴⁰ התייחסותו של נתניהו למנגנונים השיפוטניים, הבטחוניים, הצבאיים והאחרים של המדינה כ"דיף סטייט" שפועל נגדו,⁴¹ תוך אי-נטילת אחריות מצידו והטחת האחריות במנגנונים שנגדם הוא יוצא, היא חלק מההבדל שבין עידן גולדה לעידן נתניהו. אפשר לומר דברים רעים מאוד על גולדה; אפשר גם, כמו אלוני, לסרב לומר עליה דברים טובים; אבל סיפורה כפי שלהב מספרת אותו, לרבות הסיפור של ממשלה שמקימה בעצמה, מבלי שהדבר נכפה עליה, ועדת חקירה ממלכתית לחקר מחדלה שלה, והסיפור על מנהיגה שנוטלת על עצמה את האחריות ומתפטרת⁴² אף שוועדת החקירה לא דרשה זאת ממנה, נשמעים כיום כמדע בדיוני. "...מבחינה חוקית ומשפטית אני בסדר גמור, לא ימצאו בי שום רבב. אבל זה לא מעניין אותי בכלל. אותי מעניין דבר אחד, אני בתור ראש הממשלה, בתור גולדה מאיר, הייתי חייבת להרגיש את הסכנה, ואני הרגשתי את הסכנה. ומה שאני לא יכולה לסלוח לעצמי, זה שהפעם לא הייתי נאמנה לעצמי. רק הייתי נאמנה ליועצים. וזה למעשה כישלון חמור שאינני יכולה לסלוח לעצמי, ולא חשוב לי שוועדת אגרנט אמרה שאני חפה מכל פשע, ואיש לא מטיל בי דופי. זה בכלל לא מעניין אותי. אני מאשימה את עצמי שאני למעשה התכחשתי לעצמי."⁴³ דברים אלו שאמרה גולדה רחוקים כל-כך מרוח הדברים שאנו שומעים מראש הממשלה כיום. יש מי שיבקרו את להב על אופפתיה רבה מדי לגולדה ועל ניסיון עשיר מדי לעשות לה רהביליטציה, אבל נדמה שאחרי 7.10 ניתן אולי, גם אם לא להיות סלחני יותר כלפי גולדה, לפחות לראות לאיזה עידן אחר היא שייכת ואיזו תפיסה אחרת של מנהיגות ואחריות התקיימה בתקופת כהונתה והתבטאה בהתפטרותה.

מבחינה זו הרהביליטציה של גולדה יכולה להיות מפורשת כנוסטלגיה לעידן הטרור-ביביסטי, זה שבו מנהיגים – דוגמת גולדה – חיו בצניעות, ללא שחיתות (או לפחות מבלי

39 גולדה מאיר חיי 309 (1975).

40 JAN-WERNER MÜLLER, WHAT IS POPULISM? (2016).

41 יערה שפירא "נתניהו במליאה: 'לא הדמוקרטיה בסכנה – הדיף-סטייט בסכנה'" כאן <https://www.kan.org.il/content/kan-news/politic/875208/> (26.3.2025).

42 על האופן שבו הבינה גולדה את המושג accountability ראו מדוני, לעיל ה"ש 4, בעמ' 577.

43 אלה דברים שאמרה גולדה שנה לאחר המלחמה ומצוטטים שם, בעמ' 577.

שידענו על השחיתות שלהם), וקיבלו על עצמם אחריות. אבל חייבים גם לזכור את הבעייתיות בנוסטלגיה מעין זו (שלמען הסר ספק יש לציין כי ספרה של להב אינו חוטא בו כלל וכלל): היה זה גם עידן של שאננות, צדקנות, אטימות וסרבנות למהלכים מדיניים שיכולים למנוע מלחמות. מבחינה זו קריאת ספרה של להב אחרי 7.10 היא מצד אחד קריאה על ההבדלים בכל הנוגע במה שמכונה לעיתים "איכות השלטון" – ועדת חקירה ממלכתית, נטילת אחריות, התפטרות – ומצד אחר גם קריאה על הדמיון ועל מה שלא השתנה: שאננות, צדקנות, אטימות, קבלת הסטטוס-קוו כנוח לישראל, וסרבנות למהלכים מדיניים. אלה ברקע הן למלחמת יום-הכיפורים והן ל-7.10. גולדה – להבדיל מלוי אשכול, מפנחס ספיר, מאבא אבן ומאחרים במחנה ה"יוני" של מפלגת העבודה – סברה כי אין לחזור לגבולות 1967 והתנגדה לנסיגה מחלק ניכר מהשטחים שנכבשו במלחמה, ואף סברה כי רצועת עזה היא חלק מארץ-ישראל המנדטורית שתישאר תמיד בחזקת ישראל.⁴⁴ היא התנגדה לכל פתרון שהיה כרוך בהכרה בקיום העם הפלסטיני כבעל זכויות לאומיות משל עצמו,⁴⁵ וברוח זו נתנה לגיטימציה להקמת התנחלויות בשטחים.⁴⁶ לפי טענתו של יוסי גולדשטיין בביוגרפיה שכתב על גולדה, תכנון יישובים חדשים בשטחים הכבושים היה מבחינתה חשוב יותר מהצעות מדיניות שהועלו בקהיר, במוסקבה ובווינגטון, וליוזמות השלום השונות היא התייחסה ביולי 1973 כ"קיקיוניות".⁴⁷

כיום יש חוקרים, כמירון מדזיני, שטוענים כי גולדה רצתה שלום, וכי אין זה נכון שהיא החמיצה הזדמנות לשלום לפני מלחמת יום-הכיפורים.⁴⁸ עם זאת, גם מחקרים אלו אינם "מזכים" את גולדה מאחריות לגמרי: מדזיני אומנם טוען שגולדה עשתה מאמצים לקדם שלום עם מצרים,⁴⁹ אך גם לשיטתו מדיניותה של גולדה, גם אם לא החישה את פרוץ המלחמה, גם לא החישה את השלום, וגולדה נשארה בעיקרה שבויה בהשקפת-עולמה שהתגבשה שנים קודם לכן, תוך שהיא מסרבת לדבר על ויתורים.⁵⁰ המחברים חגי צורף ומאיר בוימפלד, אשר טוענים בספרם כי הצגת התהליכים שקדמו למלחמה כהחמצת הזדמנות מצד ישראל מבטאים ראייה חד-צדדית ובלתי-מאוזנת, עומדים אף הם על סירובה של גולדה לשלם תמורת השלום את מחיר הנסיגה לגבולות 1967.⁵¹ גם אם נקבל את הטענה

44 גולדשטיין, לעיל ה"ש 37, בעמ' 488–491 ו-599.

45 שם, בעמ' 527.

46 שם, בעמ' 492.

47 שם, בעמ' 551.

48 מדזיני, לעיל ה"ש 4, בעמ' 10–11.

49 שם, בעמ' 446.

50 שם, בעמ' 447–448 ו-450. לביקורת על טענתו של מדזיני ראו תום שגב "שיעור היסטוריה: גולדה מאיר, בדיוק מה שחשבתם" **הארץ** (16.1.2009) <https://did.li/SThDN>.

51 לשיטתם של צורף ובוימפלד, ממשלת ישראל בראשות גולדה מאיר אינה נושאת "לבדה" באשמה באשר לחוסר ההתקדמות המדינית בשנים שלפני אוקטובר 1973, ואף לא בעיקר האשמה. ראו צורף ובוימפלד, לעיל ה"ש 3, בעמ' 14. עם זאת, גם לשיטתם מדינת-ישראל תרמה גם היא במדיניות קשותה לבלית ההתקדמות המדינית (שם, בעמ' 22), ואף שהם טוענים כי ממשלת גולדה לא הייתה סרבנית מדינית סדרתית, גם לשיטתם היא לא מיצתה את מרחב הגמישות המדינית (שם, בעמ' 149). לדבריהם, בהסתכלות על מדיניותה של גולדה ושל ממשלת ישראל לאורך הזמן ניכרים שינויים, והגישה באביב 1971 הייתה של מדיניות פשרנית מעט יותר ומרוככת יותר, אולם בבסיסה לא שונתה המדיניות, ונשארה נוקשה ובלתי-מתפשרת (שם, בעמ' 80). המחברים מדגישים כי ממשלת גולדה לא הייתה מוכנה לשלם תמורת השלום

כי אין זה נכון שהייתה הזדמנות של ממש לשלום שהוחמצה לפני 1973 ועל-כן אין זה נכון שלגולדה הייתה אחריות ישירה למצב המדיני שהוביל למלחמה – בין משום גולדה הגמישה את עמדותיה עם השנים ובין משום שמצרים לא הייתה מוכנה באמת להסכם באותה עת – יישארו ברשומות העמדות שביטאה גולדה בנושא השטחים, ובפרט בנושא הפלסטיני. יתרה מזו, אף שבעת ביקורו ההיסטורי של נשיא מצרים אנואר סאדאת בישראל, בשנת 1977, התקיימה פגישה לבבית בין גולדה לבינו בכנסת,⁵² בהמשך הסתייגה גולדה מהסכם השלום שחתמה ישראל עם מצרים בשנת 1979,⁵³ תוך שהיא סוברת כי למנחם בגין ולאנואר סאדאת הגיע פרס האוסקר, ולא פרס נובל לשלום.⁵⁴ גולדה המשיכה עד סוף ימיה להתנגד להקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית ובעזה.⁵⁵

במובן זה ה"נוסטלגיה" לגולדה היא נוסטלגיה לעידן הטרור-ביביסטי, כזו שמתאימה לעידן של מחאה אנטי-שלטונית שמתמקדת בהיבטים של טוהר המידות השלטוני ובסוגיות קשורות (וחשובות ביותר) כגון ועדת חקירה ממלכתית, עצמאות שיפוטית ונטילת אחריות. אך זוהי מחאה שנעדרת בליבה הדרישה לשינוי אמיתי שימנע את הכשלונות שברקע לאסונות של 1973 ושל 2023, מחאה שאינה עוסקת בשאלות-העומק של כיבוש, זכויות הפלסטינים ודמוקרטיה לכולם – ישראלים ופלסטינים. גולדה יכולה אם כן להתאים לתקופה ולמחאה של געגועים לעידן של נטילת אחריות ו"איכות שלטון", אך גם העידן שלה מייצג העדר נטילת אחריות לכיבוש ולתוצאותיו. הצדקנות והאטימות של גולדה – זו שהאמינה ש"אין עם פלסטיני",⁵⁶ זו שמזוהה איתה האמירה הצדקנית שיהיה שלום כאשר הערבים יאהבו את ילדיהם יותר משהם שונאים אותנו,⁵⁷ זו שרואה את הישראלים אך ורק כקורבנות שמתגוננים – נמצאות עדיין איתנו. יתרה מזו, על רקע הפשעים שביצע חמאס ב-7.10, אשר הפחיתו עוד יותר את נכונותם של ישראלים להבין את הצד הפלסטיני, התפיסות בנושא הפלסטיני המזוהות עם גולדה אף מתחזקות בעידן הנוכחי.

את המחיר של נסיגה לקווי 4 ביוני 1967, שהייתה מבחינתה קו אדום שאין לעוברו (שם, בעמ' 25). גולדה אף הבהירה כי "בשום מקרה" לא תהיה חזרה לגבולות האלה (שם, בעמ' 26). כידוע, הסכם השלום שנחתם לבסוף עם מצרים בשנת 1979 התבסס על נסיגה כזו. לביקורת על טענתם של צורף ובויםפלד ראו יגאל קיפניס "האמת על גולדה (או מה שגולדה ידעה)" **הארץ** (21.9.2023) <https://did.li/wZ1rl>. לתשובתם של השניים ראו מאיר בויםפלד וחגי צורף "ד"ר קיפניס מטיל את כל האחריות על גולדה. זה לא מדויק" **הארץ** (29.9.2023) <https://did.li/ixnmC>.

52 להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 290.

53 גולדשטיין, לעיל ה"ש 37, בעמ' 596.

54 מדזיני, לעיל ה"ש 4, בעמ' 651.

55 שם, בעמ' 508.

56 גולדשטיין, לעיל ה"ש 37, בעמ' 526–527.

57 מצוטט ב-"A LAND OF OUR OWN: AN ORAL AUTOBIOGRAPHY 242 (Marie Syrkin ed., 1973) עם זאת, המקור המדויק של האמירה מוטל בספק. ראו Harvey Rachlin, *The Mystery of Golda's Golden Gems* (June 10, 2015), <https://did.li/r6JgT>. התפיסה שלערכים לא אכפת כביכול מחיי אדם התבטאה גם בריאיון של גולדה עם אורינה פלאצ'י, שבו דיברה גולדה על ההבדל בין הישראלים לערבים, ואמרה כי בעוד הערבים שולחים את אזרחיהם למות באדישות ונותנים ערך נמוך לחיי אדם, החיילים הישראלים עצובים לא רק כי אחיהם נהרגו, אלא גם כי נאלצו להרוג את אויביהם. ראו FALLACI, לעיל ה"ש 6, בעמ' 95–96.

למען הסר ספק, אדגיש כי ספרה של להב אינו חוטא בנוסטלגיה כזו, ואינו עוסק כלל בהשוואה בין עידן גולדה לעידן הנוכחי. אך ההשוואה הזו חשובה אם אנו רוצים להבין את המשמעות הרחבה יותר של מיצובה מחדש של גולדה בשיח הישראלי ושל תהליך הרהביליטציה שלה. בהקשר זה יהיה מעניין לחקור בהמשך את הקשר בין השיח האקדמי לשיח הציבורי, שהדיון בשאלה כיצד יש להעריך את גולדה כיום מתקיים בשניהם, משניכרת זליגה של הדיון האקדמי לדיון הציבורי. כך, למשל, הסרט **יומני גולדה – הותר לפרסום**,⁵⁸ שקיבל במה בערוץ 12, מבוסס על הספר **יבוא יום ויפתחו את הארכיונים**,⁵⁹ בדרך שממחישה את השפעת המחקר על השיח הציבורי.

ג. המחברת ומושא הכתיבה

לקראת סיום רשימה קצרה זו ברצוני להפנות את הזרקור, אולי באופן לא־מקובל, אל המחברת עצמה – פנינה להב – ולומר כמה מילים על הקשר בין היצירה ליוצרתה. לפני שנים רבות, בהיותי עורך־דין צעיר בתחילת דרכו, נטלתי הפוגה מעיסוק בענייני משפט מסחרי כדי לעיין בחוברת חדשה של כתב־העת **עיוני משפט** שהגיעה למשרד שבו עבדתי. את תשומת־ליבי משך מאמר בשם "יד הרוקם"⁶⁰ מאת אחת, פנינה להב, שסיפר את סיפורו של פסק־דין "**קול העם**"⁶¹ כפי שמעולם לא קראתיו – דרך הממד הביוגרפי של כותב פסק־הדין, השופט שמעון אגרנט. המאמר, שהיה חלק ממחקרה של להב על אגרנט אשר התגבש לימים לספרה **ישראל במשפט – שמעון אגרנט והמאה הציונית**,⁶² היה שונה מכל טקסט משפטי שקראתי עד אז. מעולם עד אז לא ישבתי וקראתי מאמר משפטי בצורה שריחקה אותי עד כדי כך שקראתי אותו פעמיים ברציפות. הייתה זו היחשפותי הראשונה לכתיבתה של פנינה להב. כעבור זמן לא רב, כאשר הגעתי ללימודי משפטים בארצות־הברית, הזדמן לי לפגוש את להב וסיפרתי לה את הסיפור הזה, ומאז זכיתי שהיא תלווה אותי במהלך לימודי ואף לאחריהם. במבוא לספרה על אגרנט סיפרה להב על העניין שיש לה בסיפורו של אגרנט בין היתר כמי שעשה דרך הפוכה משלה – היא היגרה מישראל לארצות־הברית, ואילו הוא עשה מהלך הפוך.⁶³ והינה, גם בספרה הנוכחי כותבת להב על מי שהיגרה מארצות־הברית לישראל. אומנם, להבדיל מגולדה – אשר נולדה בקייב שבאוקראינה, אז חלק מהאימפריה הרוסית, ועברה לארצות־הברית כילדה – אגרנט נולד בארצות־הברית, אך להורים אשר כמו הוריה של גולדה היגרו לארצות־הברית מרוסיה (זמן קצר לפני לידתו). אף שלהב מציינת כי היא מבקשת לספר את סיפורה של גולדה מהזווית המגדרית, אי־אפשר להתעלם מכך שהספר הוא גם סיפור על הגירה אשר גם אצל גולדה וגם אצל אגרנט הייתה במסלול רוסיה/אוקראינה –

58 יומני גולדה, לעיל ה"ש 5.

59 צורף ובויםפלד, לעיל ה"ש 3.

60 פנינה להב "יד הרוקם: יריעת חירויות הפרט על־פי השופט אגרנט" **עיוני משפט** טז 475 (1991).

61 בג"ץ 73/53 חברת "קול העם" בע"מ נ' שר־הפנים, פ"ד ז 871 (1953).

62 פנינה להב **ישראל במשפט: שמעון אגרנט והמאה הציונית** (1999).

63 שם, בעמ' 15.

ארצות-הברית-ישראל, סיפור שמרתק את להב, בין היתר, כפי שהיא עצמה מציינת, כמי שהיגרה בכיוון ההפוך של ישראל-ארצות-הברית.⁶⁴ שאלה ביוגרפית מרתקת נוספת הנוגעת בקשר בין היוצרת ליצירה קשורה לעובדה שלהב עצמה הייתה מחלוצות הכתיבה הפמיניסטית בישראל.⁶⁵ למעשה, מאמרה שהזכרתי – "יד הרוקם" – ריתק אותי, בין היתר, כי הייתה זו הפעם הראשונה שבה קראתי מאמר בעברית שבו מונחים שלרוב כתובים, כביכול בניטרליות, בלשון זכר – למשל, "האזרח" – כתובים בלשון נקבה ("האזרחית"). לא אשכח שכאשר לימדתי את המאמר הזה לראשונה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב, במסגרת קורס למשפט חוקתי בשנה א, התפרצה סטודנטית ושאלה, כמעט מצטטת מדברי גולדה לאוריאנה פלאצ'י: "תגיד, היא פמיניסטית מופרעת?"

ליאורה בילסקי ודורין לוסטיג עסקו במאמר שכתבו בשינויים ביחסה של להב להיסטוריה של הפמיניזם בישראל, שמתבטאים בכתיבה על גולדה מאיר: הן מצביעות על מהפך מכתיבתה המוקדמת של להב, שהצביעה על סיפורים על "נשות החיל" של ההיסטוריה הציונית, ובראשן גולדה מאיר, כחלק מיצירת המיתוס על שוויון האישה בישראל, ועד ספרה הנוכחי, שבו היא בוחנת מזווית פמיניסטית את תדמיתה של גולדה ואת תרומתה לשוויון נשים בישראל.⁶⁶ בריאיון שנתנה לבילסקי ולוסטיג אמרה להב כי סלחה לגולדה על שהסכימה לשרת את המיתוס, ובחרה להבין את מה שגולדה עברה וכמה זה היה קשה עבורה לבחור בקריירה שבחרה. להב של היום סוברת שנשים בישראל צריכות להיות גאות בגולדה על ההתמודדות שלה.⁶⁷ ציטטתי לעיל דברים שכתבה להב על האופן שבו הבינה עם השנים את סיפור חייה המורכב של גולדה, שהוא אכן סיפור מרתק ומרגש ברמה האישית וברמה הציבורית. אי-אפשר לא לחשוב כאן על הזדהות נוספת של להב עם סיפורה של גולדה, כמי שמצאה את עצמה גם היא כאישה שמתמודדת בעולם גברי – זה של האקדמיה, שהתייחסה בחשדנות לעבודתה הפמיניסטית.⁶⁸ אך האם אפשר גם להתגאות בגולדה – על שפרצה את תקרת הזכוכית, על חקיקת הרווחה שהובילה, על ההתמודדות שנכפתה עליה כאישה בעולם של גברים (ואשר רק פעמים ספורות דיברה עליה בפומבי) – ובה-בעת גם להתבייש בה על כשלונותיה ועל האטימות שהפגינה, בין היתר, בדרך שבה התבטאה נגד הפמיניזם ובכך שלא קידמה נשים אף שהבינה היטב את הקשיים שנשים נתקלות בהן? להב, כאמור, נותנת כמה פרשנויות להתרחקותה של גולדה מהפמיניזם, אך לאחר שאנו יודעים – הודות לספרה של

64 על הקשר בין נושאי המחקר של להב לבין חייה האישיים, ובפרט העובדה שגם אגרנט וגולדה חיו כמוה בין ישראל לבין ארצות-הברית, ראו רון חריס, אסף לחובסקי ואורית רוזין "פנינה להב: בין שני עולמות" **עיוני משפט** מד 539, 542 (2021).

65 ראו את מאמרה פורצי-הדרך: Pnina Lahav, *The Status of Women in Israel—Myth and Reality*, 22 AM. J. COMPAR. L. 107 (1974); פנינה להב "כשהפאליאטיב רק מקלקל": הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה "זמנים" 46–47, 149 (1993). לדיון ראו ליאורה בילסקי ודורין לוסטיג "יד הרוקמת: פנינה להב והמאבק לשוויון נשים בישראל" **עיוני משפט** מד 561 (2021). על להב כ"חלוצה לפני המחנה, אשר הניחה את היסודות למחקר הפמיניסטי האקדמי בתחום המשפט בישראל" ראו חריס, לחובסקי ורוזין, לעיל ה"ש 64, בעמ' 549.

66 בילסקי ולוסטיג, לעיל ה"ש 65.

67 שם, בעמ' 603–604.

68 להב, לעיל ה"ש 1, בעמ' 662–667; בילסקי ולוסטיג, לעיל ה"ש 65, בעמ' 565–567 ו-579–581.

להב – כי לגולדה דווקא הייתה מודעות לשאלות של מגדר, האם עלינו להיות סלחניים יותר או סלחניים פחות ביחס לאטימות שהיא גילתה בתחום זה, כמו-גם בתחומים אחרים? אלה שאלות שהאשה היחידה בחדר משאיר את הקורא איתן, ובכך מצליח הספר במטרתו לספר סיפור שאינו חד-ממדי – הצלחה שהיא בעיניי אחד המאפיינים של מחקר טוב. גולדה היא הרבה יותר מאישה שהייתה פעם ראש הממשלה של מדינת-ישראל. היא איקון – לעיתים אהוב ולעיתים שנא; היא אישה שגילמו אותה כמה משחקניות התיאטרון והקולנוע הידועות בעולם – אינגריד ברגמן,⁶⁹ הלן מירן⁷⁰ וטובה פלדשו.⁷¹ עיסוק בייצוג הרב-משמעי שלה מחייב מחקר מקיף בפני עצמו. ספרה של להב תורם תרומה מחקרית שאינה חד-ממדית לייצוג שלה. אני בספק אם מקברה שבכפר שמריהו הייתה שולמית אלוני מסכימה לומר מילה טובה על גולדה אילו יכלה, אבל ספרה של להב מזכיר לנו שמאחורי האיקון הייתה אישה אחת עם סיפור מורכב, הכולל הצלחות רבות אך גם כישלון אשר לעד יעיב על זכרה.

69 A WOMAN CALLED GOLDA (Harve Bennett Productions & Paramount 1982)

70 GOLDA, לעיל ה"ש 5.

71 WILLIAM GIBSON, GOLDA'S BALCONY (2003)